

Розділ III. ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

О.М.Титова

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ФОРМИ НЕОЛІТИЧНОГО ПОСУДУ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

При розкопках стародавніх поселень та поховань дослідники найбільше виявляють так званих рухомих пам'яток і серед них — кераміки, власне залишків давнього посуду.

Стійкість основних ознак кераміки, їх співвідношень на різних хронологічних відрізках у різних груп населення виступає основним, а часто і єдиним джерелом визначення культурної, хронологічної належності пам'яток, їх груп, встановлення генетичних зв'язків окремих культур. Так, для неоліту основні ознаки кераміки, зокрема технологія виготовлення, форма, орнаментация, мають вирішальне значення для визначення специфіки археологічної культури, її виділення¹.

Способи виготовлення керамічних виробів, які виникли на певному етапі розвитку даного суспільства під впливом внутрішніх закономірностей і часто при наявності зовнішнього імпульсу, передавалися від покоління до покоління і ставали стійкою технологічною традицією конкретного етносу. Насамперед вони диктувалися умовами давнього керамічного виробництва, однак залежали також від характеру господарської діяльності людей, культурно-побутових традицій, від природного середовища їх помешкання. Вивчення технології виготовлення керамічного посуду конкретної групи населення, уточнення її основних способів дають змогу простежити місцевий характер виробів і зафіксувати ті елементи, що з'явилися в результаті контактів з іншими технологічними традиціями і далі — з їх носіями.

© О.М.Титова, 1993

Тобто аналіз прийомів виготовлення кераміки, її складу дозволяє вирішувати деякі етнічні питання, оскільки наявність різних технологічних традицій свідчить про змішаний у культурному відношенні склад населення².

При дослідженні неолітичних поселень Середнього Подніпров'я керамічні вироби виступають найбільш масовим видом знахідок. Загальна характеристика керамічних виробів дніпро-донецької культури, специфічних особливостей посуду кожної локальної групи, зокрема київської та черкаської, тобто кераміки Подніпров'я, наведена Д.Я.Телегіним у розділі "Кераміка" у монографії "Дніпро-донецька культура"³.

Проведене автором дослідження дозволяє уточнити та доповнити, у деякій мірі розглянути у новому світлі характеристику посуду неолітичної києво-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної спільності та пам'яток типу Струмеля — Гастятина, розповсюджених у Середньому Подніпров'ї. В результаті пам'ятки Середнього Подніпров'я виділені останнім часом з масиву локальних культур дніпро-донецької етнокультурної спільності⁴.

Дніпро-донецький посуд виготовляли стрічковим способом: з довгих рослинних волокон робили каркас, на нього накладали одна на одну стрічки з глини, що ставали стінками посудини. На ранніх горщиках відмічено паралельні вінцю посудини відбитки вигорілих рослин. Іноді рослинними волокнами стягували край, що добре простежується на ранній (першій групі) кераміці Київщини з Микільської Слобідки, на посуді типу Струмеля — Гастятина. Пізніше до глини почали додавати подрібнені рослини, мінеральні домішки, зокрема дрібний пісок. Це зумовило загальне поліпшення якості виробів.

Нерівномірний випал, який простежується на зламах черепків, свідчить, що готовий посуд випалювався на відкритих вогнищах. За етнографічними даними можна реконструювати декілька способів випалювання. Серед них переважав такий: посудину ставили на вогнище і обкладали її з усіх боків гілками. Цей чи, може, якийсь інший спосіб побутовав у Подніпров'ї.

Керамічні вироби неолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я за технологією виготовлення чітко поділяються на кілька груп (п'ять основних груп і одна підгрупа). В основу поділу покладено такі характе-

ристики: наявність домішок до керамічної маси; якість випалу; колір; товщина стінок; спосіб обробки поверхні.

На сьогодні відсутні об'єктивні дані для одержання вичерпної інформації про склад керамічної маси неолітичного посуду Середнього Подніпров'я. Бінокулярному дослідженню за методикою О.А.Бобринського⁵ піддано лише 30 зразків з різних пунктів. Найбільше матеріалів походить з поселення Вишеньки (Бориспільський район Київської області, розкопки Д.Я.Телегіна, О.М.Титової), звідки відібрано уламки посудин, що характеризують три технологічні групи та одну підгрупу, які виділені нами візуально. Висновки про домішки до керамічного тіста, котрі були одержані при бінокулярному вивченні зразків, загалом співпадають з візуальними. У зв'язку з цим опис технології виробництва кераміки дається на основі візуального визначення комплексів.

У першій, найбільш архаїчній групі кераміки відмічається значна кількість домішок великих рослинних волокон, подекуди кровавика. Посудини звичайно слабо випалені, черепки крихкі, трапляються і щільніші; поверхні їх сіро-цеглистого або бурого кольору, на зламі вони темніші. Стінки товсті — до 1,0 см, звичайно добре заглажені, іноді лощені, зрідка зустрічаються сліди від загладження жмутком трави чи гребінцевим штампом. На ранніх поселеннях киево-черкаської культури (Завалівка, Вишеньки 1, Вереміївка, Недогарки, Грині, Віта Литовська, Микільська Слобідка) кераміка представлена зразками цієї групи, або вони є переважачими. Вона простежується протягом усього неоліту, аж до початку пізнього етапу. Однак деякі її ознаки зазнають змін. У розвиненому неоліті рослинних домішок у тісті стає менше, посудини краще випалені, світло-цеглистого кольору, стінки середньої товщини (0,6 — 0,8 см) і тонкі (0,3 — 0,4 см), добре заглажені, іноді з гребінцевим розчісуванням поверхонь (Вишеньки 2, Бузьки, Пищики, Мутихи, Пчелиця). У деяких випадках до рослинних домішок додавались мінеральні (Вишеньки 2).

Більш розвиненою у технологічному відношенні є друга група кераміки. Її можна вважати подальшим розвитком попередньої. Вона характеризується наявністю незначної домішки подрібнених рослин (чи посліду), іноді дрібного піску. Вироби відносно добре випалені, цеглистого або темно-цеглистого кольору, з се-

редньою товщиною стінок — 0,5 — 0,8 см, вони добре заглажені, часто з гребінцевим розчісуванням поверхні. Ця група існує паралельно з першою чи з'являється одразу за нею (Грині, Вишеньки 2, Бузьки, Мутихи, Деревка). Кераміка цієї групи найчисленніша, часто єдина на поселеннях розвинутого етапу неоліту в Київському та Черкасько-Полтавському Подніпров'ї. Вона найраніша серед матеріалів в Успенці, Кам'яних Потоках, Мнево-Лісі. У Мнево-Лісі (Пустинці 5) та Бузьках до цієї групи належить також посуд з ямково-гребінцевою орнаментацією.

З кінця розвинутого етапу неоліту при виготовленні кераміки як домішка починає широко застосовуватись дрібний пісок (третя група). Посудини звичайно добре випалені, черепки щільні, темно-цеглистого чи навіть брунатного кольору, тонкостінні (до 0,5 см). Поверхні стінок добре заглажені, іноді шорсткі на дотик, з гребінцевим розчісуванням внутрішньої частини (Віта Литовська, Микільська Слобідка, Пищики, Кам'яні Потоки, Успенка — другі групи за внутрішньою типологією кераміки з окремого поселення, Вишеньки 2, Мнево-Ліс). У матеріалах поселення Мнево-Ліс до неї слід віднести третю та четверту керамічні групи (за внутрішньою типологією) з яскраво виявленими впливами керамічних традицій інших культур — трипільської та лійчастого посуду, а також кераміки з ямково-гребінцевим орнаментом.

Четверта група виробів представлена посудинами з незначною домішкою подрібнених рослин у грудкуватому тісті, відносно добре випаленими, світло-брунатного кольору, з середньою товщиною щільних стінок (до 0,7 — 0,8 см). Характерною рисою є наявність гребінцевого загладження поверхні посудин: внутрішнього, здебільшого безсистемного; зовнішнього, з метою надання орнаментального навантаження. Цей тип кераміки зовсім невідомий на неолітичних пам'ятках Черкащини та Полтавщини, але досить широко розповсюджений на півночі Київського Подніпров'я (матеріали з поселень Струміль, Гастятин, Шмаєвка, Хохора; особливі групи посуду з пам'яток: Грині, Віта Литовська, Микільська Слобідка, Вишеньки) на ранньому та розвинутому етапах неоліту. Він з'являється у даному районі або небагато раніше, або одночасно з першою групою кераміки, паралельно з нею розвивається, має деякі спільні речі, що свідчить про наявність певних

контактів між людьми, які виготовляли ці два типи посудин. Існування кераміки типу Струміль — Гастятин у матеріалах Київщини вказує на складні етнічні процеси, що мали місце на цій території у неоліті.

Нечисленна, але виділена на багатьох поселеннях Середнього Подніпров'я (Грині, Віта Литовська, Микільська Слобідка, Вишеньки, Бузьки, Мутихи) кераміка п'ятої групи значно відрізняється від попередніх. Вона характеризується домішкою в тісті невеликої кількості подрібнених рослин, черепашок, іноді кровавика; обкатуна, пориста, легка, слабо випалена, жовтого чи рожевого кольору, на зламі чорна, часто товстостінна (0,8 — 1,3 см). Поверхні стінок посудин заглажені, на них зрідка простежуються сліди гребінцевого розчісування. Описана кераміка синхронна другому етапу існування першої та четвертої груп. Вона не має розвитку в пізніші часи — у кінці розвиненого та на пізньому етапах неоліту Подніпров'я. Це пов'язано, мабуть, з тим, що вона є чужорідним явищем на території, що розглядається, і свідчить про наявність контактів місцевого населення з племенами лісогубівської культури, пам'ятки якої займають лісостепову та південну частину лісової зони території Лівобережної України⁶.

Серед неолітичних матеріалів басейну Кременчуцького водосховища (пам'ятки Бузьки, Успенка, Дерев'янка) виділяється невелика підгрупа кераміки, специфічними ознаками якої є наявність у тісті домішок товченого графіту, гарний випал, щільність черепків, майже чорний гляцевий колір, тонкостінність (до 0,5 см), якісна обробка поверхні. Така кераміка не характерна для неолітичних пам'яток Подніпров'я і з'являється тут в результаті контактів з племенами буго-дністровської культури.

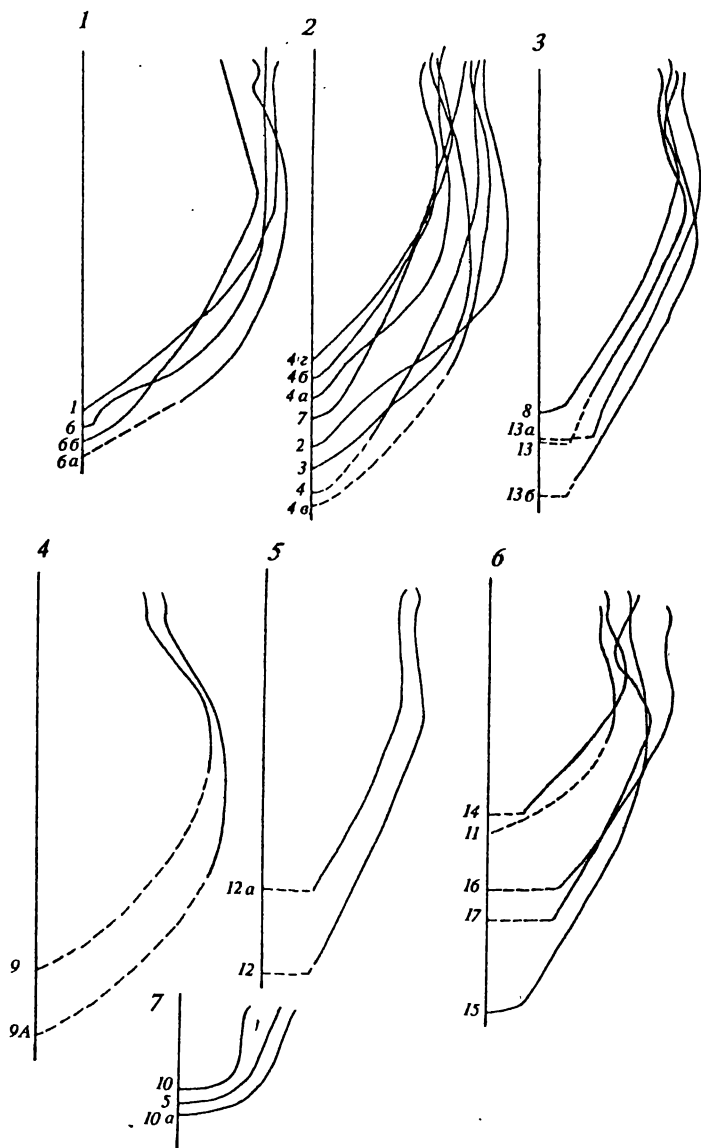
Аналіз перелічених фактів дозволяє дійти висновку про те, що, можливо, сама ідея керамічного виробництва з'явилася у жителів Середнього Подніпров'я під впливом буго-дністровців (цей процес мав місце з середини V тис. до н.е.). Буго-дністровський вплив простежується в матеріалах першої та четвертої керамічних груп, це: використання рослинних домішок в тісті, наявність відбитків зерен культурних злаків на посуді типу Струміль - Гастятин (ці зерна потрапили до неолітичних мисливців і рибалок Київщини від племен, що вже були знайомі з землеробством, тобто, скоріш за все, від буго-дністровців). Потім розвиток технології

виготовлення посуду йшов самостійним шляхом, спираючись на місцеві традиції, під впливом контактів з сусіднім населенням.

Вивчення фондových, архівних матеріалів, публікацій дало змогу зібрати дані про 90 реконструйованих (повністю чи графічно — частково) посудин та велику кількість керамічних уламків з неолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я і виділити 17 типів посудин та 11 їх варіантів. Переважаючий тип посуду на розглядуваній території — великі, широко відкриті гостродонні, рідко плоскодонні горщики та малі круглодонні миски. Однак у різних групах пам'яток на різних етапах існувала значна кількість варіантів цих основних форм. Найчастіше зустрічаються: досить великого розміру (35 — 38 см заввишки) прямоствінний горщик (форма 4) з повільним переходом стінок від злегка відігнутого назовні заокругленого вінця до гострого чи заокругленого денця, зі слабо вираженим зламом тулуба у центральній частині; середнього розміру (висота до 30 см) горщик (форма 6) у формі витягнутого напівовалу, заокругленого чи з денцем у вигляді шипа, зі зведеним чи злегка відігнутим назовні заокругленим вінцем; середнього розміру чи великий гостродонний горщик (форма 12) видовжених пропорцій, рідко з округлим тулубом, з високим положенням добре виділених плечиків, з відігнутим назовні чи прямим заокругленим, рівно зрізаним вінцем, іноді досить великим; середнього розміру, значно профільований горщик (форма 13) з невеликим діаметром тулуба у верхній його третині, з помітно відігнутим назовні заокругленим вінцем.

Перших дві форми з варіантами розповсюджені на Київщині, третя й четверта з варіантами — на Черкащині та Полтавщині.

Порівнюючи показники форми (співвідношення розмірів різних частин посудин) і типологічні ознаки, їх можна об'єднати у загальніші типи, що істотно відрізняються один від одного, усередині групи мають незначні специфічні відмінності, зумовлені різним часом їх виготовлення. Таких великих груп виділяється п'ять. До першої належать округлі гостро- чи шиподонні горщики, пізніші зразки яких відрізняються від ранніх помітним профільованням тулуба (мал. 1.1). Така ж еволюція форми має місце у другій групі, куди входять прямоствінні, пізніше складнішого профілю, гостродонні широко відкриті горщики (мал. 1.2).

Мал.1. Форми неолітичного посуду Середнього Подніпров'я.
 Цифра означає тип посуду, цифра з буквою — інші варіанти

Форми мисок (три форми), що складають третю групу, залишаються незмінними (мал. 1. 7). Четверта група (мал. 1. 3) з'являється на неолітичних поселеннях Черкащини під впливом розвинених культур неоліту на енеоліту Правобережжя, пізніше — у київській групі пам'яток дніпро-донецької етнокультурної спільності. Варіанти форм на даних двох територіях різні, спільними були тільки тенденції їхнього розвитку (по шляху ускладнення).

Інші форми або мало мінялися з часом (п'ята група — форми 12, 12а, мал. 1. 5), або були представлені поодинокими зразками (всього чотири форми), або були прямими запозиченнями із сусідніх культур, що органічно увійшли до складу місцевих керамічних форм (виділено три форми, мал. 1. 4, б).

Досить чітке локальне та хронологічне розмежування технології виготовлення, форм неолітичного посуду Середнього Подніпров'я простежується і в інших покажчиках, що характеризують керамічні комплекси, зокрема в елементах і системах орнаментатії. Саме вони несуть найвиразнішу етнокультурну інформацію. Типолого-статистичний аналіз орнаментальних систем кераміки дніпро-донецьких пам'яток Київського та Черкаського Подніпров'я поданий в інших роботах автора⁷. Тут зазначимо лише, що на неолітичному посуді киево-черкаської культури виділено 43 окремих елемента та 39 орнаментальних композицій, з яких найчастіше зустрічаються близько десяти. На різних етапах розвитку керамічного виробництва названі орнаментальні елементи та схеми знаходились у різних співвідношеннях. Основною системою орнаментатії була прямолінійна горизонтальна зональність розміщення гребінцевих та накольчастих відбитків. На ранньому етапі розвитку керамічного виробництва переважали криволінійні мотиви, на розвиненому — геометрична зональність, широко розповсюджена на Черкащині. Орнаментальні композиції на пізньонеолітичному посуді значною мірою були подібні до пізньотрипільських. Однак у системах орнаментатії кераміки київської та черкаської груп пам'яток спостерігається збереження місцевих традицій.

Закінчуючи розгляд неолітичного посуду Середнього Подніпров'я, наголосимо залежність технології його виготовлення та форми. Це стосується насамперед кераміки четвертої і п'ятої технологічних груп та під-

групи, а також інших виділених форм кераміки, пов'язаних з керамічними традиціями племен буго-дністровських, трипільських, культури лійчастого посуду. Власне подніпровський посуд за технологією виготовлення і формами змінюється здебільшого хронологічно — більш архаїчним технологічним прийомам відповідають примітивніші форми та орнаментальні системи посудин. У всіх основних виділених групах форм посуду відмічено три основні технологічні групи.

Таким чином, можна вважати, що технологія виготовлення і форми неолітичної кераміки тісно пов'язані між собою і розвивались у напрямі вдосконалення. Виникнувши на місцевій основі під впливом буго-дністровських керамічних традицій, києво-черкаське неолітичне керамічне виробництво пройшло специфічний шлях, що виявилось у хронологічній та локальній своєрідності. На розвиненому етапі неоліту між керамікою Київщини та Черкащини з'явилися деякі відмінності, що простежуються в усіх виділених ознаках посуду — у чіткішому профілюванні, значному відсотку плоскодонного черкаського посуду, переважанні серед зразків другої і третьої технологічних груп лінійної та накольчастої орнаменталії, ширшому використанні вертикальних, кутових, геометричних композицій в оздобленні кераміки черкаської групи пам'яток. Це стало результатом впливу керамічних традицій сусіднього населення буго-дністровської, трипільської, середньостогівської культур, пам'яток маріупільського типу. Виготовлення пізньонеолітичної кераміки Київського Подніпров'я перебувало під великим пізньотрипільським впливом, деякий відбиток на нього наклали контакти з племенами культури лійчастого посуду та ямково-гребінцевої кераміки. Тобто керамічне виробництво двох локальних груп пам'яток Середнього Подніпров'я (києво-черкаської неолітичної культури) — київської та черкаської, — починаючи з кінця раннього етапу неоліту, розвивалося близькими, але дещо своєрідними, специфічними шляхами.

Отже, поглиблений аналіз такого розповсюдженого майже на всіх нерухомих пам'ятках археології, особливо на поселеннях, матеріалу (одного з видів рухомих пам'яток), як кераміка, дозволяє робити широкі, різноманітні висновки, насамперед, про хронологічну та етнокультурну інтерпретацію окремих археологічних пам'яток та їх масивів. Саме тому дослідження кераміки,

проблеми її збереження та реставрації завжди знаходяться у полі зору науковців.

¹ Брюсов А.Я. Очерки по истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху. — М., 1952. — С. 8 — 20.

² Цетлин Ю.Б. Некоторые особенности технологии гончарного производства в бассейне Верхней Волги в эпоху неолита // Советская археология. — 1980. — № 4. — С. 12.

³ Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура — К., 1968. — С. 158 — 174.

⁴ Титова Е.Н. Неолит Среднего Поднепровья. Культурно-хронологическая характеристика. — Автореф.дис.... канд.ист.наук. — К., 1985. — С. 17.

⁵ Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978. — С. 5 — 22.

⁶ Неприна В.І. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. — 1982. — № 41. — С. 3 — 14.

⁷ Титова Е.Н. Место неолита Среднего Поднепровья в системе памятников с гребенчато-накольчатой орнаментацией керамики // Проблемы эпохи неолита степной и лесостепной зоны Восточной Европы. — Оренбург, 1986. — С. 37 — 39; Титова Е.Н. О контактах населения киево-черкасской и буго-днестровской культур // Каменный век на территории Украины. — К., 1990. — С. 32 — 36.

Таблиця

НАЯВНІСТЬ РІЗНИХ ТИПІВ ПОСУДУ
В НЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІПРОВ'Я

Пам'ятка № типу	Завалівка	Грині	Віталітовська	Микільська Слобідка	Вишеньки	Мисво-Ліс	Пчеллиця	Бузьки	Мутихи	Кам'яні Потки	Успенка	Дерівка	Доманово
17						+							
16							+						
15					+								
14								+					
136					+	+							
13a											+	+	
13								+	+	+	+		
12a											+	+	+
12								+	+				
11			+										
10a								+					
10													
9a													
9			+										
8					+								
7		+		+	+								
6b		+			+								
6a					+								
6					+								
5		+	+		+								
4г						+	+						
4в		+	+	+	+								
4б		+	+	+	+								
4					+								
3			+	+									
2		+											
1	+												